

**ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Лапшин Сергій Андрійович

УДК 94 (477) “17”(043)

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНІ В 1734-1750 РР.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Черкаси – 2009

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі історії України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Струкевич Олексій Карпович,
Вінницький державний педагогічний
університет імені М.Коцюбинського,
завідувач кафедрою політології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Орлик Василь Михайлович,
Кіровоградський національний технічний
університет, завідувач кафедрою гуманітарних
наук та документознавства

кандидат історичних наук, доцент
Івангородський Костянтин Васильович,
Черкаський національний університет
імені Б. Хмельницького,
доцент кафедри історії та етнології України

Захист відбудеться „21” жовтня 2009 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою: 18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 211

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Черкаського національного університету (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22)

Автореферат розіслано „18” вересня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

Корновенко С. В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В сучасних умовах неухильно зростає інтерес до історії Української козацької держави XVIII ст., що пояснюється об'єктивним історичним зв'язком між теперішнім часом та історією України, віддаленою майже трьома століттями. Варто звернути увагу на зміст, характер і наслідки державних перетворень, які сталися в органах влади України у XVIII ст., що сприятиме усвідомленню логіки сучасних державних явищ і процесів, допоможе спрогнозувати перспективи реформування державної влади та подальший розвиток України. Одночасно, звернення до історичного досвіду є чинником формування національної свідомості, створення системи духовних і культурних цінностей, утвердження гуманістичних ідеалів, відродження духовної спадщини та історії українського народу.

Обрана для вивчення тема має і наукове значення. Це зумовлено тим, що заснування і функціонування Правління гетьманського уряду (далі – ПГУ) випало з поля зору дослідників. Особливої актуальності набуває дослідження таких питань, як ліквідація у 1734 р. інституту гетьманства та передумови й історичні наслідки реформування державних установ Гетьманщини.

Таким чином, вивчення зазначеної теми має наукове, суспільно-політичне та практичне значення, що і зумовлює її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукових планів кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського “Вдосконалення змісту і методики викладання вітчизняної історії та історії слов'янських народів у вищому навчальному закладі”. Вона органічно пов'язана з темою наукового пошуку відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України „Політична та економічна структуризація українських земель за доби середньовіччя – раннього нового часу: господарські

системи, моделі організації влади, політико-інституціоналістська практика” (номер державної реєстрації 0106U002389).

Об’єктом дослідження є суспільно-політичне та соціально-економічне життя Гетьманщини у середині 30-х – 50-х рр. XVIII ст.

Предмет вивчення – заснування та функціонування Правління гетьманського уряду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1734-1750 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1734 р.) зумовлено смертю гетьмана Д. Апостола та заснуванням ПГУ; верхньої (1750 р.) – ліквідацією ПГУ та обранням гетьманом К. Розумовського. Для повноти висвітлення теми автор в окремих випадках виходив за окреслені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Гетьманщини в адміністративно-територіальних кордонах окресленого хронологічного періоду: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський полки.

Мета дисертації полягає у тому, щоб на підставі виявленого та опрацьованого комплексу джерел, здобутків історіографії, сучасних методологічних підходів всебічно дослідити функціонування ПГУ.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі наукові **завдання:**

- з позиції сучасної методології, рівня конкретно-історичних знань проаналізувати ступінь наукової розробки теми та інформаційний потенціал джерельної бази дослідження;

- розкрити сутність і зміст української політики російського царату у 20-х – 30-х рр. XVIII ст.;

- вивчити склад, компетенцію Правління гетьманського уряду;

- дослідити заходи Правління гетьманського уряду в господарсько-економічній сфері Гетьманщини;

- проаналізувати суспільно-політичний аспект в діяльності Правління гетьманського уряду;

- з'ясувати результати функціонування Правління гетьманського уряду.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- дисертація є одним із перших спеціальних комплексних досліджень, де вивчено Правління гетьманського уряду;

- з'ясовано питання ліквідації інституту гетьманства в 1734 р.;

- розкрито обставини заснування Правління гетьманського уряду;

- конкретизовано склад, сферу повноважень Правління гетьманського уряду;

- досліджено господарсько-економічну та суспільно-політичну складову діяльності Правління гетьманського уряду;

- проаналізовано результативність функціонування Правління гетьманського уряду.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її зміст, теоретичні положення, висновки значно розширюють сучасні знання з історії України 30-х – 50-х рр. XVIII ст. Матеріали дисертації стануть у нагоді під час викладання лекційних курсів та спецкурсів студентам вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації. Зміст, основні положення та матеріали праці обговорено на засіданнях кафедри історії України, спільному засіданні кафедри історії України, кафедри політології, кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Концептуальні положення та висновки викладено автором у виступах і повідомленнях на VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (12-13 травня 2005 р., м. Київ); Всеукраїнській науково-практичній конференції (7-9 квітня 2006 р., м. Тернопіль), на Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених (1-2 березня 2007 р., м.

Київ), на Підсумковій науковій конференції викладачів Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (9 квітня 2009 р.) та на V Міжнародній науковій конференції “Українство у світі: Україна є там, де живуть українці” (15-17 травня 2009 р., м. Чернігів).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 8 публікаціях, із яких 4 – у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України. Загальний обсяг публікацій становить 3,3 друкованих аркуші.

Обсяг та структура дисертації зумовлені метою, завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (448 позицій), додатків. Обсяг дисертації становить 215 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, об’єкт, предмет дослідження, завдання, хронологічні та територіальні межі, подано інформацію щодо апробації результатів дослідження.

У першому розділі **„Історіографія, джерела. Теоретико-методологічні засади дослідження”**, який складається з двох підрозділів, визначено стан наукової розробки теми, проаналізовано джерельну базу та теоретико-методологічні засади дисертації.

У підрозділі 1.1 „Стан наукового вивчення теми” проаналізовано процес наукового вивчення питань, дотичних до теми нашого дослідження. В історіографії умовно можна виокремити ряд етапів, які відрізняються методами і ґрунтовністю теоретичного осмислення окремих аспектів, співзвучних з обраною нами темою дисертації: перший етап – середина XVIII – початок XIX ст., другий етап – 20 – 90-ті рр. XIX ст., третій етап – кінець XIX – початок XX ст., четвертий етап – 20 – 80-ті рр. XX ст., п’ятий етап – 90-ті рр. XX ст. – по теперішній час.

Дослідження *першого етапу* (середина XVIII – початок XIX ст.) є реакцією на імперські перетворення і ліквідацію політичної автономії України. Серед досліджень цього періоду відзначимо напрацювання В. Рубана¹, П. Симоновського², О. Рігельмана³, О. Шафонського⁴ тощо. Зміст більшості праць цього періоду позначений не стільки науковим аналізом подій, скільки розмірковуваннями авторів стосовно політичної та економічної ситуації в Гетьманщині, їхніми оцінками політики царату.

На другому етапі розвитку історіографії (20 – 90-ті рр. XIX ст.) переважають праці представників народницької школи. Вони вважали за необхідне досліджувати історію народу – головного носія національних цінностей, культури та мови. Цей період характеризується застосуванням наукових методів, залученням архівних документів під час дослідження історії Гетьманщини 30 – 50-х рр. XVIII ст. Науковий аналіз історії Гетьманщини було започатковано Д. Бантиш-Каменським⁵. Він, зокрема, ґрунтуючись на працях Х. Манштейна, О. Рігельмана, українських літописачів та документах російських архівів, проаналізував історію України в контексті історії Російської імперії.

Започатковану Д. Бантиш-Каменським традицію наукового аналізу історії Гетьманщини у цей період розвивали М. Маркевич⁶, С. Зарульський⁷, М.Костомаров⁸, О. Лазаревський⁹ та інші. Провідна ідея творів цього періоду – обґрунтування ідеї окремішності українського народу, його права на власну державу.

¹ Рубан В.Г. Краткая летопись Малоя России с 1506 по 1776 г. / В.Г. Рубан. – Б/м., 1777.

² Симоновский П. Описание о козацком народе и о военных его делах, собранное через бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. / П.Симоновский. – М., 1847.

³ Рігельман О. Летописное повествование о Малой России / О.Рігельман. – М., 1846. – Ч.1. – 219 с.; М., 1847 – 1848.

⁴ Шафонський О. Чернігівського намісництва топографічний опис / О.Шафонський. – К.: В университетской типографии, 1851.

⁵ Бантыш–Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Бантыш–Каменский. – К.: Час, 1993.

⁶ Маркевич О. Южная Русь при Екатерине II / О.Маркевич. – Одесса, 1893.

⁷ Зарульський С. Опис Малої Росії та України / С.Зарульський //Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Заседание 27 марта 1848 г. – М., 1848.

⁸ Костомаров М. Книга буття українського народу / М.Костомаров //Кирило-Мефодіївське товариство: в 3 т. – К., 1990. – Т.1.

⁹ Лазаревський О. Люди Старой Малороссии. Марковичі / О.Лазаревський //Киевская старина. – 1884. – т.8. – С.51–82.

Третій етап історичних досліджень, присвячених функціонуванню ПГУ – кінець XIX – початок XX ст. – період посилення імперської політики, період революційних потрясінь і Першої світової війни.

Синтез народницьких і державницьких поглядів на історичне минуле України був здійснений М. Грушевським. Дослідник вивчав політичну і соціально-економічну історію України, ввів до наукового обігу та критично осмислив значний документальний матеріал.

В дослідженні політичної та економічної історії Гетьманщини, зокрема, функціонуванні ПГУ, в кінці XIX – на початку XX ст. поважне місце займають роботи І. Джиджори¹⁰. В своїх розробках історик висвітлив розвиток державного управління України у 1720-1740-х рр. та централізаторську політику російського уряду.

Напрацюваннями М. Слабченка¹¹ сформовано в українській історіографії історико-економічний напрям. Ним проаналізовано відносини України та Російської імперії, державний устрій України, повноваження вищих державних органів та їхню трансформацію; розвиток української торгівлі; економічні й політичні умови, в яких відбувався розвиток української економіки в 30 – 40-х рр. XVIII ст.

За спрямованістю та об'єктивністю дослідження радянських науковців 20 – 80-х рр. XX ст. можна поділити на обмежено-об'єктивний аналіз у 1920-х рр., ідеологізовану літературу 1930-х – першої половини 1980-х рр. та об'єктивні публікації другої половини 1980-х рр. Аналіз історіографічної бази дослідження радянського періоду свідчить про відсутність комплексних праць з політичної історії України XVIII ст. Водночас, окремі аспекти соціально-економічної та суспільно-політичної

¹⁰ ІР ЦНБ України. – Ф.Х. – Спр.14829 „І.Джиджора Нові причинки до історії відносин російського уряду до України в 1720–1730–ті рр.”. Вступне слово М.Грушевського. Б.д.; Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730–х рр. / І.Джиджора //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченко. – тт. 98 – 105.

¹¹ Слабченко М. Малорусскій полкъ въ административном отношении. Историко-юридический очерк / М. Слабченко. – Одесса: „Техник”, 1909.; Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII в. / М. Слабченко. – Одесса, 1918.

історії Гетьманщини представлено у наукових розвідках В. Дядиченка¹², А. Пашука¹³, К. Гуслистого¹⁴ та інших. Це пояснюється тим, що радянські історики вбачали в ліквідації автономії Гетьманщини небезпечне питання, яке необхідно було ігнорувати. В окремих розробках радянських істориків ПГУ характеризувалося як орган зміцнення панування феодалів над експлуатованими масами.

По-іншому в окреслений період розвивалася українська діаспорна історіографія з історії Гетьманщини. Вона представлена напрацюваннями Р. Млиновецького¹⁵, А. Яковліва¹⁶ та Б. Нольде¹⁷, М. Возняка¹⁸, З. Когута¹⁹ та інших. Зарубіжні українські історики розробляли проблеми історії української держави, яких уникали їхні радянські колеги. Однак недоліком більшості досліджень науковців діаспори є вузькість джерельної бази.

Початок *нового етапу* у дослідженні історії України XVIII ст. припадає на 90-і рр. XX ст. Він супроводжується звільненням історичної науки від ідеологічного тиску. Наукові дослідження сучасного періоду базуються на творчому переосмисленні та перенесенні на національний ґрунт провідних досягнень світової історичної думки. Історія Гетьманщини є однією з центральних тем сучасної української історіографії. За короткий час сучасними науковцями опрацьовано й введено до наукового обігу значний масив раніше невідомих історичних джерел, запропоновано нові концептуальні підходи до вивчення історії Гетьманщини. Активно історію України XVIII ст. вивчають такі провідні українські науковці, як В. Горобець²⁰, О. Гуржій²¹, В. Кульчицький²², В.

¹² Дядиченко В. Нариси з історії СРСР (епохи феодалізму) / В. Дядиченко. – К.: Рад. школа, 1944.

¹³ Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782) / А. Пашук. – Львів, 1967.

¹⁴ Гуслистий К. Турбаївське повстання / К. Гуслистий. – К., 1947.

¹⁵ Млиновецький Р. Історія українського народу / Р. Млиновецький. – Мюнхен, 1953.

¹⁶ Яковлів А. Українсько–московські договори XVII–XVIII віках / А. Яковлів // Український історичний журнал. – 1995. – №6.

¹⁷ Нольде Б. Автономія України з історичного погляду / Б. Нольде. – К.: України, 1995.

¹⁸ Возняк М. Українська державність / М. Возняк. – Відень, 1918.

¹⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760 – 1830) / З. Когут. – К., 1996.

²⁰ Неіснуюча дилема Кирила Розумовського. Президент Російської академії наук чи гетьман України? Дві Русі: Україна Incognita. / [ред. Л. Івшина, наук. ред. В. Горобець]. – К.: Українська прес–група, 2004.

Матях²³, Л.Мельник²⁴, В. Панашенко²⁵, В. Смолій²⁶ та В. Степанков, О. Струкевич²⁷ та інші. У їхніх працях розкрито важливі аспекти соціально-економічної та суспільно-політичної історії Гетьманщини.

Таким чином, аналіз історіографії свідчить, що, незважаючи на те, що цілий ряд питань, що стосуються історії України 30 – 50-х рр. XVIII ст., знайшли своє наукове вивчення, історія Правління гетьманського уряду не стала предметом спеціального наукового вивчення, чим і зумовлене звернення дисертанта до цієї теми.

У підрозділі 1.2 „Джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження” проаналізовано джерельну базу дослідження та з’ясовано методологічні засади дисертації.

Класифікацію історичної джерельної бази, залученої до дисертації, проведено за родо-видовими, відповідно до джерелознавчих схем, розроблених О. Пронштейном, Л. Пушкарьовим, В. Горобцем, А. Голіковою та Т. Кругловою.

Під час опрацювання теми дисертації автор виявив та проаналізував значний масив історичних джерел, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДАК), Інституті Рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) (РДАДА), Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва).

Залучену до дисертації історичну джерельну базу класифікуємо на такі групи: **актові джерела** (законодавчі й нормативні документи);

²¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К., 1996.

²² Кульчицький В. Кодекс українського права 1743 року / В. Кульчицький //Право України. – 1994. – №9.

²³ Матях В. Основні напрями дослідження історії Гетьманщини на сторінках часопису „Киевская старина” / В. Матях // Українська козацька держава. – 1994.

²⁴ Мельник Л. Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) / Л. Мельник //Розбудова держави. – 1998. – №1/2.; Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733–1735 рр.) / Л. Мельник //Український історичний журнал. – 2001. – № 5.

²⁵ Панашенко В. Полкове управління в Україні. Сер.17-18 ст. / В. Панашенко. – К., 1997.

²⁶ Смолій В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К., 1997.

²⁷ Струкевич О. Генеральний підскарбій Яків Маркович / О. Струкевич //Український історичний журнал. – 1997. – №5.

діловодна документація; статистичні джерела; документи особистого походження: мемуари, спогади, щоденники, листи; **історична публіцистика.**

Залучення до дисертації першої групи джерел дозволяє простежити характер та реалізацію інкорпораційної політики уряду Російської імперії в 30–50–х рр. XVIII ст. та внутрішньополітичну ситуацію в Гетьманщині. Іменні накази Сенату та інструкції висвітлюють реформування російським урядом політико-адміністративного управління Гетьманщини. Грамоти, універсали, накази та інструкції характеризують функціонування ПГУ.

Друга група джерел – діловодна документація – з одного боку, доповнює накази і розпорядження Російської імперії та ПГУ, а з іншого – висвітлює, як ці накази й розпорядження виконувалися.

Третя група – статистичні джерела – складається з комплексу документів: відомостей про прибутки та витрати, матеріали ревізій та описів. Важливе значення для дослідження суспільно-політичної і соціально-економічної історії Гетьманщини мають відомості про прибутки й витрати, звіти про збір податків.

Четверту групу джерел складають документи особистого походження (мемуари: щоденники, листи, спогади). У дисертації широко використано записки та щоденники сучасників подій другої чверті – середини XVIII ст. Найбільш достовірними й такими, що найбільш повно відображають досліджуваний період, є щоденники Я. Марковича та М. Ханенка.

П'ята група джерел – історична публіцистика. Найінформативнішими джерелами української історичної і суспільно-політичної думки 30 – 40-х рр. XVIII ст. є „Літописець в Руських и Польських що ся сторонах діяло і якого року”, „Чернігівський літопис” та інші. Опрацювання цих джерел дозволило дисертанту розкрити такі питання, як посадові переміщення в органах управління України, імена і прізвища генеральної старшини, російських урядовців і російських командирів тощо.

Таким чином, під час вивчення історії заснування та функціонування ПГУ автором дисертації було залучено широке коло історичних джерел. Virізнення всіх компонентів джерельної бази дозволило використати їх системно, коли одне джерело доповнює чи дає можливість перевірити інше, причому факти встановлюються завдяки використанню різних даних одного джерела або через синтез фактичного матеріалу з кількох джерел. Критичний аналіз та узагальнене осмислення джерельної бази свідчить про її достатню кількість та репрезентативність для вирішення наукових завдань дисертації.

Методи дослідження під час опрацювання обраної для вивчення теми визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою та завданнями. Автор при виборі методологічного інструментарію був свідомий того, що проблема методології дослідження є однією зі складних, дискусійних та актуальних для новітньої української історичної науки.

Зважаючи на складність та багатоаспектність предмета дослідження, методологія дисертації заснована на синтезі методів. Ключовими є такі методи: типологічний, критичного аналізу, проблемно-хронологічний метод, історико-правовий, ретроспективний, системного аналізу, діалектичний, комплексного підходу, структурно-функціонального аналізу, логічний, порівняльний, узагальнення, контекстної інтерпретації правових актів та статистичний метод, які дали можливість послідовно і комплексно розкрити проблеми функціонування ПГУ.

Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертації стали принципи багатофакторності та синкретизму (передбачають дослідження проблеми крізь призму взаємозв'язків суспільно-політичних, соціально-економічних та національно-культурних чинників). Для дослідження історії заснування та функціонування ПГУ автором використано магістральні напрями, характерні як для формаційного, так і цивілізаційного підходів.

У дисертації подано і поняттєво-категоріальний апарат, зокрема, авторське розуміння таких понять, як *політична влада, Гетьманщина, автономія, централізм, інкорпорація, камералізм*.

У другому розділі „Передумови заснування та початковий етап діяльності Правління гетьманського уряду”, що складається з чотирьох взаємопов’язаних підрозділів, розкрито українську політику царату в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XVIII ст., склад і компетенція, функціонування та діловодство Правління гетьманського уряду.

У підрозділі 2.1 „Українська політика Російської імперії в кінці 20-х на початку 30-х рр. XVIII ст.” проаналізовано українську політику імператриці Анни Іоанівни, доведено, що російська концепція абсолютистської імперської влади суперечила принципам державного управління Гетьманщини, заснованим на демократичних засадах військово-козацької системи.

Уряд імператриці Анни Іоанівни сформулював першочергове завдання – обмежити політичну автономію України, зокрема, ліквідувати інститут гетьманства. На нашу думку, в українській політиці уряд Російської імперії керувався завданнями прагматичної імперської політики та рядом факторів: російською історичною традицією, зміцненням абсолютизму, характером і напрямками зовнішньої політики Російської імперії, а також побоюваннями російських політичних кіл посилення в Україні автономістських тенденцій.

Однак уряд імператриці Анни Іоанівни не наважувався одномоментно ліквідувати інститут гетьманства, а очікував слушної нагоди, якою повинна була стати смерть Д. Апостола. Одночасно, уряд Російської імперії проводив підготовку до цього: обмежував політичну автономію Гетьманщини шляхом розширення повноважень російських адміністраторів, поширював на українське судочинство імперське законодавство, призначив до гетьмана російського резидента, який мав найширші повноваження, до складу ГВС та КМС вводилися російські

урядовці. Найвищою апеляційною судовою інстанцією для українського народу був російський імператор. В останні роки гетьманування Д.Апостола державне управління фактично перейшло до міністра-резидента при гетьмані.

Загострення політичної ситуації в Україні відбулося 17 січня 1734 р., коли помер Д. Апостол. Реакцією на смерть гетьмана став наказ князеві О. Шаховському від 26 січня 1734 р. з вимогою прибути до Гетьманщини та перебрати управління Україною. На нараді Кабінету міністрів Російської імперії 29 січня 1734 р. було вирішено подати на затвердження імператриці Анні Іоанівні рішення про те, щоб „гетьманське правління ліквідувати, а замість нього заснувати Правління з шести осіб. Колегію наказувалося підпорядкувати Сенату”.

Адміністративно-політичний характер функціонування ПГУ визначала інструкція, видана 31 січня 1734 р. Вона свідчить про обмеження автономії України внаслідок скасування гетьманства та заснування вищого державного органу – ПГУ, який за своїми повноваженнями та організацією копіював установи Російської імперії.

Таким чином, ліквідація гетьманської форми правління була послідовним кроком у політиці обмеження політичної автономії Гетьманщини. У ході її реалізації враховувалися можливість опору генеральної старшини та полковників, а також неминучість війни з Туреччиною. В політичних заходах російського уряду помічається поінформованість та обізнаність у справах Гетьманщини: ще за життя Д.Апостола, було заплановано ліквідувати інститут гетьманства, розроблено форму устрою та повноваження керівного органу та проведено підбір осіб, яких можна було призначити на державні посади.

У підрозділі 2.2 „**Становлення Правління гетьманського уряду: склад, компетенція**” проаналізовано персональний склад цієї державної установи, сфера її повноважень. Зразком інституції державного управління Гетьманщиною для Російської імперії була I Малоросійська колегія (далі –

МК), форма якої була запозичена Петром I зі шведської моделі державного управління, побудованої на засадах камералізму.

1 лютого 1734 р. російський уряд „для вирішення Малоросійських справ” створив у Сенаті Канцелярію Малоросійських справ, яка контролювала роботу ПГУ. Переведення справ Гетьманщини з Канцелярії Іноземних справ у відання Сенату свідчило, що Петербург розглядав Гетьманщину як територіальну складову Російської імперії.

Запровадження та налагодження функціонування ПГУ не можна охарактеризувати як зовсім безперешкодне. Українські старшини не відкидали ідею подати прохання про вибори гетьмана. Однак у результаті консультацій з О. Шаховським члени Кабінету міністрів прийшли до висновку, що серед старшин, полковників, рядових козаків та посполитих загрозливих „заперечень” і „хитань” не помітно. Це дозволило здійснити корекцію в українській політиці в напрямку посилення наступу на політичну автономію Гетьманщини.

Аналіз архівних документів дозволяє чітко окреслити компетенцію ПГУ. На нашу думку, вона зводилася до такого: 1. адміністративно-політичне управління Гетьманщиною (реалізація та контроль за виконанням наказів та розпоряджень імператриці, Сенату та Кабінету міністрів, прийняття та реалізація власних рішень); 2. судово-поліцейський контроль (контроль за діяльністю Генерального військового суду і розгляд апеляцій на його рішення; контроль за розшуком втікачів з Російської імперії й Польщі; видача засвідчувальних документів); 3. фінансово-економічна діяльність (контроль за роботою Канцелярії малоросійських зборів, за надходженням податків та їх витратами, організація й функціонування митної служби); 4. військове управління (формування, комплектування, облік козацького війська, організація прикордонної служби).

Фінансово ПГУ, відповідно до наказу імператриці Анни Іоанівни, утримувався за рахунок „малоросійського скарбу”. Аналіз витрат ПГУ

переконливо засвідчує фіскальний характер реформи, спрямованої на залучення економічного життя Гетьманщини до загальноімперського організму та утримання російської армії.

У підрозділі 2.3 **„Налагодження функціонування Правління гетьманського уряду”** розкрито заходи, спрямовані на становлення ефективної роботи ПГУ.

Дотримуючись регламентації повноважень членів ПГУ, як основного принципу камералізму та з метою ефективної роботи ПГУ, існував розподіл службових обов’язків колегіального органу. Компетенція голови ПГУ формально була необмеженою – до повноважень гетьманів додалися: керівництво колегією, розгляд державних злочинів т.зв. „слова та діла”, добір лояльних до Російської імперії осіб для призначення на державні посади. Росіяни – члени ПГУ – виконували доручення голови, а українці – члени колегії – вирішували питання відповідно до повноважень генеральних старшин.

Важливе значення для функціонування ПГУ мала робота канцелярії, до складу якої в 1734-1735 рр. входила 31 особа: обер-секретар, 2 секретарі, протоколіст, актуаріус, регістратор, 4 канцеляристи, 7 підканцеляристів та 14 копіїстів.

Особливого значення для результативного функціонування ПГУ мала правильна організація поштового зв’язку. Це пояснюється тим, що централізація та бюрократизація, до яких прагнув російський уряд, висувала на перше місце проблему сполучення між підлеглими і керівниками. Тому імператриця Анна Іоанівна в іменному наказі голові ПГУ вимагала „для случившихся посылок учредить в полках порядочные почты и подводы”. Утримання поштової служби відбувалося виключно за рахунок двох прошарків українського населення Гетьманщини: посполитих та козаків.

Заходи ПГУ у сфері кодифікації українського законодавства були пріоритетним напрямом роботи колегії. Розвиток політичного та

економічного життя Гетьманщини вимагав кодифікації права. У зв'язку із цим одним із перших заходів ПГУ була кодифікація українського законодавства. Ідея кодифікації була ініційована російським урядом, який планував усунути розбіжності, які існували між загальноімперським та українським законодавством.

Важливе значення відводилося кадровій політиці. Із заснуванням ПГУ затвердження представлених полковою старшиною кандидатур переходить до голови колегії. Призначаючи на посади лояльних до російської влади осіб та ігноруючи давнє право козаків “вільними голосами” обирати старшину та полковників, уряд Російської імперії встановив тотальний контроль над вищими державними органами Гетьманщини та керівництвом полків і сотень.

Під цілковитим контролем російських властей перебувала і фіскальна політика в Гетьманщині. До імперської скарбниці з Гетьманщини надходило 75-80% від усіх прибутків України. Російський уряд наказав голові ПГУ вжити заходів для упорядкування цієї сфери. У своїй діяльності ПГУ повинно було досягти такого: 1) централізувати фінансове управління; 2) реформувати податкову систему; 3) ліквідувати можливості для ухилення від оподаткування; 4) використовувати економічні важелі для посилення інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії.

Заходи ПГУ у сфері підготовки до російсько-турецької війни були першочерговими протягом 1734-1735 рр. Накази Сенату та імператриці ПГУ стосувалися забезпечення війська фуражем, продовольством, людськими резервами, будівництвом доріг та гребель, фортифікаційних споруд. Під час російсько-турецької війни 1736-1739 рр. Гетьманщина зазнала важких втрат: до війська було мобілізовано десятки тисяч українських козаків і селян; населення утримувало 75 драгунських полків, що коштувало 1,5 млн. руб.

У підрозділі 2.4 „Діловодство Правління гетьманського уряду” проаналізовано розвиток діловодства у Гетьманщині. У сфері діловодства

ПГУ інкорпораційні заходи Російської імперії виявилися з особливою силою. Основними рисами діловодства ПГУ були: бюрократизація, уніфікація, регламентація та русифікація.

Діяльність канцелярії ПГУ позначена регламентацією його діловодства, стандартизацією під загальноімперські форми документації. Так, російський уряд визначив правила складання документів ПГУ: встановив офіційні бланки і розробив формуляр розташування реквізитів державного документу. Пріоритетним напрямом роботи ПГУ була русифікація діловодства державних органів, результатом якої стало остаточне витіснення української мови і заміна її російською.

Під час інкорпораційних заходів Російської імперії у сфері діловодства Гетьманщини відбувається формування дворівневого типу документів: 1. документи, призначені для загального використання; 2. документи для обмеженого кола осіб.

Адміністративний нагляд за роботою вищих органів влади та полкових канцелярій ПГУ здійснювався за допомогою щомісячних відомостей „Про вирішені й невирішені справи”. З метою фінансового контролю за державними органами Гетьманщини ПГУ вимагало щомісячних відомостей „про прибуток і витрати грошових сум”, які за ревізією ПГУ надсилалися до Канцелярії Малоросійських справ Сенату.

У третьому розділі **„Суспільно-політична та соціально-економічна діяльність Правління гетьманського уряду, зміни в українській політиці царату у 40 – 50-х рр. XVIII ст.”**, що складається з трьох взаємопов’язаних підрозділів, розкрито соціально-економічну політику ПГУ, зміни, яких зазнала українська політика російських властей у 1740 – 1750-х рр.

У підрозділі 3.1 **„Підпорядкування Правлінням гетьманського уряду центральних установ Гетьманщини”** з’ясовано механізм інкорпорації центральних установ Гетьманщини російською владою.

Ліквідація інституту гетьманства надала російському уряду можливість завершити інкорпорацію України. Разом із тим, намагаючись не допустити розвалу механізмів державного управління, уряд Російської імперії планував підпорядкувати політико-адміністративну систему України та уподібнити її загальноімперським органам влади.

Функціонально ПГУ об'єднувало верховну, апеляційну, розпорядчу та фінансову владу в Україні. Для цього необхідно було підпорядкувати органи управління: Генеральну Військову канцелярію (далі – ГВК), Генеральний Військовий суд (далі – ГВС), Канцелярію малоросійського скарбу (далі – КМС), Канцелярію генеральної артилерії (далі – КГА), полкові та сотенні канцелярії .

Стратегічне значення для Російської імперії мало підпорядкування ГВК – вищої державної установи, в якій зосереджувалося адміністративно-політичне, військове та фінансове управління Гетьманщини. ПГУ перебрало на себе повноваження розпорядчої частини ГВК і підпорядкувало власне канцелярію ГВК. У результаті цього сформувався орган влади, що функціонував за загальноімперським зразком колезької установи, що складався з „присутствия” та канцелярії.

Не меншого значення для російського уряду мало і підпорядкування ГВС. Враховуючи переважаючий вплив росіян-членів ГВС, перед ПГУ стояло завдання лише посилити контроль. Передбачалося, з одного боку, зменшити роль українців-генеральних суддів, а з іншого – надати перевагу загальноімперському законодавству під час розгляду судових справ.

З метою встановлення контролю за фінансовою сферою України ПГУ наказом від 31 липня 1734 р. підпорядкувало КМС. Зокрема, наказ вимагав, що „військові підскарбії повинні подавати звіти про грошові та хлібні збори до ПГУ для резолюції і подальшої відправки до Сенату”.

Важливим фактором в обмеженні політичної автономії України російським урядом було підпорядкування нижчих органів державної влади. В період функціонування ПГУ місцеві органи влади України не

зазнали змін відповідно до російських зразків, але на їхню діяльність впливали принципи централізму та уніфікації. Доцільність цього уряд Російської імперії пояснював необхідністю встановлення контролю за роботою місцевого адміністративного і судового механізмів.

У підрозділі 3.2 „**Заходи Правління гетьманського уряду у сфері господарсько-економічного життя Гетьманщини**” встановлено, що провідним напрямом інтеграції України Російською імперією в досліджуваний період було включення соціально-економічної системи Гетьманщини до загальноімперської. У зв'язку з цим економічна політика Російської імперії щодо України була тісно пов'язана з основними завданнями внутрішньої та зовнішньої політики. Її характерними рисами були фіскальність та меркантилізм.

Здійснюючи інкорпораційну політику, російський уряд за допомогою ПГУ продовжив процес поглинання української економіки та торгівлі. Аналіз заходів ПГУ у цій сфері передбачав: 1) дозвіл на вивіз товарів лише через російські порти; 2) заборону ввозу певної категорії товарів; 3) обмеження частки іноземних товарів.

У тісному зв'язку з економічним включенням України до загальноімперського організму була монетарна політика російського уряду. Так, у середині 30-х рр. XVIII ст. російська монета витісняє іноземну на грошовому ринку України, який потрапляє у сферу монетного обігу Російської імперії. Це зміцнило російсько-українські економічні зв'язки. Крім того, ПГУ здійснило уніфікацію українських мір та ваги з загальноімперськими одиницями, що значною мірою сприяло включенню української торгівлі до загальноімперського ринку.

Пріоритетне місце в українській політиці уряду Анни Іоанівни посідали фіскальні заходи, які зумовлювалися військовими потребами. Відмовившись під тиском старшини від надходження українських фінансів до імперської казни, російський уряд, використовуючи наглядачів, встановив контроль за цією сферою.

Одним із негативних аспектів у соціально-економічній сфері Гетьманщини було захоплення державних та приватних земель. В часи функціонування ПГУ шляхи збільшення приватновласницьких земель характеризувалися надзвичайною різноманітністю. Так, рангові, тобто тимчасові, володіння землею перетворювалися на спадкові, а шляхом купівлі-продажу, переходили у приватну власність. Крім перетворення рангових маєтностей на приватні, джерелом зростання старшинського землеволодіння було також здебільшого примусове скуповування селянських і козацьких земель. Використовувалися і незаконні заходи.

Варто зазначити, що крім захоплення земель козаків та посполитих, російські власті поступово реалізовували політику покріпачення українських селян та козаків. Механізм був таким. Придбані страшиною та російськими чиновниками землі заселялися селянами, у яких ці землі були куплені. У такий спосіб можновладці розраховували, що селяни будуть змушені визнати панування власника і виконувати повинності. Таке становище селян старшина і російські чиновники прагнули закріпити юридичними актами.

У підрозділі 3.3 „Еволюція суспільно-політичної моделі Гетьманщини у 40-50-х рр. XVIII ст.”, визначено, що зміни в українській політиці Російської імперії у 1740-1750-х рр., зокрема, лібералізація, ліквідація ПГУ та відновлення інституту гетьманства були спричинені рядом факторів. Серед них визначальне значення мало ускладнення зовнішньополітичної ситуації для Російської імперії в 40-х рр. XVIII ст. та прихід до влади Єлизавети Петрівни, яка була прихильною до України. Саме тому було видано ряд наказів імператриці Єлизавети Петрівни щодо покращення соціально-економічної ситуації в Україні, зокрема, відновлення економіки Гетьманщини, розореної внаслідок російсько-турецької війни і перебуванням на території краю російського війська.

На нашу думку, соціально-економічні поступки носили тактичний характер і не означали змін загального курсу, визначеного Петром I та Анною Іоанівною стосовно до України.

Незважаючи на суперечливу імперську політику Єлизавети Петрівни, генеральна старшина України проводила активну діяльність щодо відновлення інституту гетьманства. Цьому сприяло ускладнення зовнішньополітичного становища Російської імперії.

Відновивши в 1750 р. гетьманство в Україні, російський уряд не збирався відступати від своєї централізаторської політики. За задумом російських урядовців, гетьман повинен був сприяти поступовій ліквідації специфічних форм адміністративного та військового устрою України та проводити політику, спрямовану на посилення імперської влади й остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини. Таким чином, російський уряд перекладав відповідальність за суспільно-політичні та економічні процеси на К. Розумовського.

У **висновках** узагальнено результати дослідження, сформульовано положення, які виносяться на захист.

1. Аналіз історіографії свідчить, що обрана для вивчення тема не стала предметом спеціального наукового дослідження. Залучена до дисертації джерельна база є різноплановою та достовірною, що дозволяє вирішити поставлені наукові завдання.

2. Українська політика імператриці Анни Іоанівни визначалася рядом факторів: історичною традицією, зміцненням абсолютизму, зовнішньою політикою Російської імперії. В досліджуваний період царат, спираючись на підтримку асиміляційно налаштованих старшин та полковників, подолав опір автономістів і реалізував імперські плани – ліквідував гетьманство і заснував ПГУ.

3. Заявлений як тимчасовий орган, який буде працювати до обрання гетьмана, ПГУ проводило політику, спрямовану на інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії. До компетенції ПГУ належало

адміністративне, військове, судове, фінансове управління Гетьманщиною, яке воно здійснювало через підпорядковані їй державні органи – ГВС, КМЗ, КГА, полкові та сотенні адміністрації.

4. У сфері діловодства ПГУ інкорпораційні заходи Російської імперії виявилися найповніше. Діяльність ПГУ у цій сфері позначена регламентацією та уніфікацією її діловодства з використанням імперських форм документації. Крім того, пріоритетним напрямом роботи імперського уряду була русифікація діловодства Гетьманщини.

5. Одним із аспектів інкорпорації України Російською імперією в досліджуваний період було включення фінансово-економічної сфери Гетьманщини до загальноімперської. У фінансовій сфері діяльність ПГУ спрямовувалась на те, щоб: 1) централізувати фінансове управління; 2) реформувати податкову систему; 3) ліквідувати ухилення від оподаткування 4) використовувати економічні важелі для посилення інкорпорації Гетьманщини.

6. Пріоритетним напрямом у функціонуванні ПГУ стала уніфікація правової системи України із загальноімперською. Для цього уряд Російської імперії наказав створити Кодифікаційну комісію. Голова ПГУ здійснював загальне керівництво: надавав інструкції, контролював хід роботи, звітував про її роботу перед Сенатом, який розглядав кодифікацію українського права як інструмент інкорпорації України.

7. Зміни в українській політиці Російської імперії, зокрема, ліквідація ПГУ та відновлення гетьманства, були визначені рядом факторів: особистими симпатіями Єлизавети Петрівни до України; сильними позиціями старшини; загрозливим зовнішньополітичним становищем Російської імперії; необхідністю відновити економіку України з метою її використання в імперських цілях.

8. Реформи політико-адміністративного устрою України в 1734 – 1750 рр. охопили такі сфери життя, як органи державної влади, суд та судочинство, фінанси та соціальні відносини. Це призвело не лише до змін

у політично-адміністративному та суспільно-політичному устрої Гетьманщини, але й забезпечило передумови для остаточної інкорпорації України до загальноімперського організму.

Основний зміст та висновки дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Політичні зміни в Україні-Гетьманщині в середині 30-х рр. XVIII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2005. – С. 26-32.

2. Кодифікація права України-Гетьманщини у другій чверті XVIII ст.: вплив на неї царського уряду // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наук. праць. Вип. 3. – Вінниця, 2005. – С.9-13.

3. Україна-Гетьманщина: уникнення минулих помилок державотворення // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість. Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Т.5. – К., 2005. – С.177-180.

4. Ліквідація гетьманства та заснування Правління гетьманського уряду в 1734 р. // Сторінки історії. Збірник наукових статей. Випуск 22. – Київ-Тернопіль, 2006. – С.13-21.

5. Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741-1744 рр. // Український історичний збірник. – 2006 (Випуск 9). – К., 2006. – С.77-84.

6. Правління гетьманського уряду в Україні в 1734-1750 рр.: адміністративний та політичний аспект // Шевченківська весна. Матеріали науково-практичної конференції молодих учених. Випуск V. Частина 1. – К., 2007. – С.88-91.

7. Компетенція та матеріальне забезпечення Правління гетьманського уряду в 1734-1750 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.45-53.

8. Заходи Правління гетьманського уряду щодо кодифікації українського законодавства. // ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ВЛАДА. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 11. – Одеса, 2008. – С. 36-44.

АНОТАЦІЇ

Лапшин С.А. Правління гетьманського уряду в Україні в 1734 – 1750 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009.

У дисертації на основі аналізу історичних джерел, здобутків історіографії вивчено створення та функціонування Правління гетьманського уряду у 1734-1750 рр. Зокрема, проаналізовано політику Російської імперії стосовно Гетьманщини в 30 – 40-х рр. XVIII ст., об'єктивні та суб'єктивні передумови політичних змін в Україні у середині 30-х рр. XVIII ст. Комплексно охарактеризовано політичну ситуацію в Україні, проаналізовано політичні та соціально-економічні заходи ПГУ, визначено напрями та заходи ПГУ, спрямовані на інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії.

Ключові слова: Гетьманщина, політична влада, автономія, інкорпорація, камералізм, Правління гетьманського уряду, Генеральна Військова канцелярія, Генеральний Військовий суд.

Лапшин С.А. Деятельность гетманского правительства в Украине в 1734 – 1750-х гг. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкасы, 2009.

В диссертации на основе анализа исторических источников, историографии изучено создание и функционирование Гетманского правительства в 1734 – 1750 гг. Так, проанализирована политика Российской империи по отношению к Украине в 30 – 40-х гг. XVIII в., объективные и субъективные предпосылки политических изменений в Украине.

Автором определено, что политический курс императрицы Анны Иоанновны относительно Украины определялся рядом факторов: российской исторической традицией, укреплением абсолютизма, характером и направлениями внешней политики империи, стремлением российских политических кругов преодолеть в Украине автономистические тенденции.

Создание Гетманского правительства было результатом инкорпорационной политики Российской империи, которая была усилена во второй четверти-середине XVIII ст. Заявленное как временный орган, который будет работать до избрания нового гетмана, Гетманское правительство осуществило мероприятия инкорпорационного характера. В частности, оно приняло на себя полномочия гетмана и распорядительной части Генеральной Войсковой канцелярии (председатель Гетманского правительства отстранил украинскую старшину от реального управления страной, которой отводились лишь совещательные функции и которая должна была уверять украинский народ в сохранении их прав), преобразование Гетманского правительства в исполнительное учреждение, подчинение Генеральной Скарбовой канцелярии. Кроме того, Гетманское правительство стало высшим судебным органом в Украине, апелляции на решения которой можно было подавать лишь в Сенат.

В компетенцию Гетманского правительства входило административное, военное, судебное, финансовое управление Украиной, которое осуществлялось через подчиненные ему высшие государственные органы, полковые и сотенные администрации. В результате ряда

административно-политических и социально-экономических преобразований коллегии российское правительство продолжило инкорпорацию Украины в состав Российской империи.

Реформы, проведенные императрицей Елизаветой Петровной и избрание в 1750 г. гетманом Украины К. Разумовского, были временной вынужденной мерой со стороны российской власти. Они носили тактический характер и были продиктованы трудным экономическим положением Украины вследствие российско-турецкой войны, однако не означали изменения общего курса, определенного Петром I и Анной Иоанновной в отношении Украины.

Ключевые слова: Гетманщина, политическая власть, автономия, инкорпорация, камерализм, Гетманское правительство, Генеральная Войсковая канцелярия, Генеральный Войсковой суд.

Lapshin S.A. Hetman's government in Ukraine in 1734-1750: administrative and political aspects. – Manuscript.

Thesis for the getting of a scientific degree of the Historical Sciences Candidate on speciality 07.00.01 – History of Ukraine – Cherkasy National University named after Bohdan Hmel'nitsky. – Cherkasy, 2009.

In the thesis problems of creating and functioning of Hetman's government in 1734 – 1750 are considered on the base of archives and published documents, historiographic materials analysis. In particular, the politics of Russian empire according to the Hetmanschina in 30 – 40s of XVIII century and subjective and objective prerequisites of political changes in Ukraine in the middle of 30s are analyzed. The complex characteristics of political situation in Ukraine are made. Political, social and economical arrangements of Hetman's government are analyzed. The directions and arrangements of Hetman's government in the process of incorporation of Hetmanschina into the Russian empire are specified.

Key words: Hetmanschina, political power, autonomy, incorporation, cameralism, Hetman's government, General Military Office, General Military Court.